

BOŽIĆNI OBIČAJI

SILVIO BRAICA
Etnografski muzej Split
Iza lože 1
HR-21000 Split

UDK 398.332.416
Preuzeti rad
Reprinted paper
Primljeno/Received: 6.12.2004.

Božićni običaji su cjelina narodnih običaja koji počinju mnogo prije Badnjaka i Božića, a obuhvaćaju cijeli Advent i produžuju se do Sveta Tri Kralja. Dio su širih zimskih narodnih običaja, koji počinju u studenome i traju do Poklada, a direktni su nastavak jesenskog ciklusa narodnih običaja, koji je determiniran poljodjelskim radovima i običajima koji to obilježavaju. Božićni običaji, prirodno, zauzimaju središnje mjesto u sklopu zimskih narodnih običaja.

Božićni običaji u godišnjim običajima prate prirodne cikluse, tako da se ti dani, ili čak dio mjeseca studenoga i cijeli mjesec prosinac, vezuju uz zimski solsticij i početak agrarne godine. Uostalom, proslavljanje početka agrarne godine nije ekskluzivitet kršćanstva i moderne zapadne civilizacije jer su razne vjere, kulture i civilizacije u povijesti slavile tu prirodnu pojavu. Cilj obilježavanja bio je magijsko, ritualno ili religijsko osiguranje nanovog buđenja prirode. Kojim pričama ili mitovima je ispričana priča o nanovom rođenju obično nekoga antropomorfnog bića pitanje je religije, vjere ili mitologije određene civilizacije.

Određena poklapanja i sličnosti s proslavom *zimskoga solsticija* (21. prosinca, dana s najdužim trajanjem noći u godini) postoje i s danas već zaboravljenom proslavom *ljetnog solsticija* ili *suncostaja* (21. lipnja, dana s najkraćim trajanjem noći u godini). Sjećanje je to na vrijeme kada je sadašnja kalendarska godina bila podijeljena na dva dijela, odnosno kada je godina trajala otprilike šest mjeseci.

Sačuvani su i do danas razni obredni, običajni, mitološki i religijski fragmenti koji govore o slavljenju početka nove godine pred ljeto. Najspominjaniji su oni običaji oko *Svetog Jurja, Jurjeva* (23. travnja), čija se osnovica nalazi u pretkršćanskom *zelenom Jurju*. I danas je to ostao narodni početak proljeća kada se stoka prvi put izvodi na pašu. Sličnosti su nadalje u obrednim vatrama, ophodima, pjesmama i drugim sitnicama, koje se provlače narodnim običajima. Današnji centralni ljetni običajni datum je *Sveti Ivan, Ivanje* (24.

lipnja) kada se pale vatre - kresovi, sklapaju kumstva, započinje kupanje i sl.

Hrvati su od samoga početka kršćanskoga života Božić prihvatili kao najveseliji i u mnogočemu najprihvaćeniji kršćanski blagdan. Dok je *Uskrs* za kršćane najznačajniji religijski ili crkveni datum, *Božić* je bio i ostao najomiljeniji religijski datum u narodnoj običajnosti. Razlog se može tražiti i u općoj atmosferi, koja je za vrijeme Uskrsa suzdržana i tiha, a za Božića vesela i većinom blago razuzdana.

Božić je u kršćanskoj tradiciji dan kada se slavi rođenje Isusa, a svoje korijene nalazi u rimskoj antici. Već je rimski car Aurelijan (270.-275.) 25. prosinca proglasio *dies natalis solis invicti* (rođendan nepobjedivog sunca). Još jedan božićni datum vezan je uz pretkršćanske običaje - 6. siječnja, kada se u kršćanstvu slave Sveta Tri Kralja, u starome Egiptu bio je rođendan boga sunca Aiona (rođen od djevice Kore).

No sve ove i mnoge druge mitološke predloške kršćanstvo definitivno u 4. stoljeću utapa u svoje obrede, a iz toga stoljeća uostalom imamo i prve podatke o proslavi Kristova rođenja. Naime, papa Liberij I. je godine 360. sagradio kapelu s jaslicama, koja je od 9. stoljeća poznata kao bazilika Santa Maria Maggiore.

Mnogo poganskoga i pretkršćanskoga u sebi nosi i vremensko razdoblje između 25. prosinca i 6. siječnja, tzv. *dodekahemeron*. Ta "premosnica" između stare i nove godine, pretvorena je crkvenim sinodom u Toursu 567. godine u 12 svetih dana.

Najvažnije kršćansko utapanje ili preslojavanje je početak nove godine u vrijeme proslave Božića. Julije Cezar je 46. godine prije Krista utvrdio reformirani julijanski kalendar i odredio sadašnji tijek mjeseci, te time i početak godine. Tako se u narodu često miješaju ili udvajaju neki običaji linijom Božić (Badnjak) - Nova Godina (Silvestrovo) - Sveta Tri Kralja. Uostalom, još 743. godine Rimski koncil je zabranjivao ulična slavlja Nove godine, koja su bila sve samo ne kršćanska.

KALENDAR BOŽIĆNIH OBIČAJA

Ponegdje pripreme za Božić počinju već na *Svi Svete* (1. studenoga) na posljednji pastirski blagdan u godini, na dan koji se naziva *prvim Božićem, prvim čelom ili prvom nogom Božića*. Toga dana po narodnoj običajnosti završava čuvanje blaga van kuće na udaljenim pašnjacima, a pastiri bivaju nagrađeni za svoj rad. Ujedno blagdan Svih Svetih je dan spomena na sve svete na nebu te je

propisano štovanje pokojnika, uređuju se i posjećuju grobovi.

Advenat, advent, došašće, dolazak je vrijeme od oko četiri tjedna prije Božića i to je početak crkvene godine. Sastoji se od četiri nedjelje koje neposredno prethode blagdanu Božića. Ta nova liturgijska godina započinje prvom nedjeljom Adventa, oko blagdana Svetog Andrije (30. studenoga), odnosno prve nedjelje najbliže tom blagdanu. Sveta Barbara i Sveti Nikola su prvi sveci Adventa i upravo oni navješćuju skoro dolazeći Božić. Četiri nedjelje Adventa simboliziraju četiri tisućljeća iščekivanja od stvaranja svijeta do dolaska Isusa.

Vrijeme Adventa obilježeno je ljubičastom bojom, odnosno bojom nade, a po kršćanskom vjerovanju vrijeme koje prethodi Božiću je vrijeme nadanja nanovom Isusovom dolasku na svijet.

Na blagdan *Svetog Klementa* (23. studenoga) u mnogim su krajevima spremali drva za blagdane, te posebne panjeve badnjake, a gospodar kuće bi odabrao i ovcu od koje će se prirediti božićna pečenka - *zaoblica, veselica*. Tu životinju su obilno hranili i zvali su je *pečilo* ili *boško*. Sveti Klement ili Kliment je inače patron stoke i na taj dan su seljaci obredno vodili stoku tri puta oko crkve, te nakon toga crkvu darivali u novcu ili naturi.

Blagdan *Svete Katarine* (25. studenoga) bio je po pučkom vjerovanju u mnogim krajevima početak Adventa ili Došašća (*Sveta Kate kokošica - misec dana do Božića, Sveta Katarina van, do Božića mesec dan*), a i vrijeme je to kada se počinju pjevati božićne pjesme. U narodu se popularno naziva i *sveta Kate*. Od toga dana su zabranjene svadbe i veselja, a u pučkom kalendaru označava zadnji dan jeseni i početak zime (poznata je narodna uzrečica: *Sveta Kata - snig na vrata, Sveta Kate - pari k' ognju gnjate*).

Sveti Andrija (30. studenoga), osim što je službeni datum za određivanje početka adventa, je dan kada se vrši običaj proricanja djevojaka o budućem ženiku i uopće o sudbini. Ta proricanja vršila su se tumačenjem snova.

Kao najčešći početak ciklusa božićnih običaja mogu se uzeti dani ili blagdani *Svete Barbare, Svetog Nikole* (6. prosinca) ili *Svete Lucije* (13. prosinca). U mnogim krajevima uloga darivatelja djece zasjenila je ostale ikonografske oznake ovih svetaca i svetica. *Sveta Barbara* (4. prosinca) poznata je po sijanju pšenice, odnosno pšeničnog zrnja u tanjuriće, gatanju, proricanju, običaju *polaženika* i prvih božićnih čestitara.

U ove dane ugurali su se i dva blagdana posvećena poljoprivredi. To su blagdan *Svetog Ambrozija* ili *Ambroza* (7. prosinca), zaštitnik pčelara i blagdan *Svetog Špiridijuna* ili *Spiridona*

(14. prosinca) zaštitnik maslinara. Iako su ciklusno već u zimskome periodu, oni su po svome sadržaju još uvijek jesenski blagdani.

Sveti Toma (21. prosinca) ponegdje je početak pravih božićnih blagdana - tada se ide na ispovijed i pričest. Na taj dan je također zabilježeno gatanje djevojaka, te klanje onoga što će se pripremati za Božić.

Tucin dan, Tučin dan je dan prije Badnjaka. Isto kao i na Svetog Tomu, toga dana se vrši klanje onoga što je spremno za Božić. Ponegdje je naziv za dan uoči Badnjaka *kokošji badnjak*.

Badnjak, Badnji dan (24. prosinca) determiniran je bdijenjem, paljenjem božićne svijeće, paljenjem panja badnjaka, čaranjem iskrama s ognjišta. Jedu se tzv. pokojnička jela. Naziva se i *Badnje večer, Badnjica, vilija, vilija Božja, božićno navečerje*. Za Badnjak, ponekad i za Božić postoji naziv *mlado leto, mlado ljeto*.

Između Badnjaka i Sveta Tri Kralja raspoređeno je 12 dana (takozvana *dvanaestodnevica*). To je razdoblje koje prebrođuje početak nove kalendarske godine i u to vrijeme se obavljaju raznorazna gatanja i čaranja (kako bude u 12 dana, tako će biti u 12 mjeseci i slično).

Božić (25. prosinca) početak je nove godine. Nakon ponoćke znanci i rodbina se mirbože ili božićaju. Uobičajeno je čestitanje i darivanje, a značajan dar je crvena jabuka. Tri nedjelje pred Božić nazivaju se *djetinci, materice i oci*:

- *Djetinci, detići* je treća nedjelja prije Božića. Stariji tada prijete djeci pa ih djeca, da ih odobrovolje, daruju.
- *Materice, majke nebeske* je druga nedjelja prije Božića. Muškarci tada ucjenjuju ženske osobe i traže otkup.
- *Oci, očići, oci nebeski* je nedjelja pred Božić. Djeca ili ženske osobe traže od muškaraca da se otkupe.

Naziv za prvi dan Božića je *litnica, letnica, ljetnica*, a označava početak nove godine. U isto vrijeme to je i naziv za božićni kruh.

Drugi dan Božića, odnosno *Stipanje, Stjepanje, Štefanje* (26. prosinca) je posvećen konjima jer je Sveti Stjepan zaštitnik konja. Seljaci tada u mnogim krajevima izlaze vani s konjima i utrkuju se.

Treći dan Božića, *Ivanuš, Ivanja, Janušovo, božićno Ivanje, božićni Ivanjdan* (27. prosinca) je blagdan Svetog Ivana, a tada se vrši blagoslov vina u crkvama, iznosi se božićna slama van i stavlja na voćke, pale se koleda. Na taj dan bi se i kuća pomela, što se nije smjelo napraviti na sam Božić ili Stipanje.

Četvrti dan Božića, znani kao *mladenci, mladinci, mladijenci* (28. prosinca) je običaj šibanja o *Nevinoj dječici*, blagdanu koji

obnavlja sjećanje na djecu koja su stradala za Isusa. Poznati su nazivi za taj dan i *herodeševo, šibarjevo*.

Silvestrovo (31. prosinca) je novogodišnja noć. Naziva se *Stara godina* ili *Savistar*. Po događanjima slična je badnjoj noći.

Nova godina (1. siječnja) naziva se *Mali Božić* ili *Mladi Božić*. Proslavljala se svečano u kući, slično Božiću. Još jedan od naziva za Novu godinu je *počelo*.

Posljednji dan božićnog ciklusa su *Sveta tri kralja* (6. siječnja) kada se vrši blagoslov kuće i blaga, a poznat je i ophod (s elementima koleda) *zvezdara, zvezdara* ili *tri kralji*. Taj dan se naziva i *Vodokršće*. Ljudi bi toga dana u crkvi blagoslovili vodu, te je davali blagu, s njom blagoslivljali kuću, polja i sl.

U našim krajevima i svim zapadnoeuropskim kulturama crkveni blagoslov vode ili i narodni običaji s vodom na Tri Kralja simboliziraju dan Isusova krštenja.

Na blagdan Sveta Tri Kralja skidaju se ukrasi s božićnog drvca i ono se iznosi iz kuće. Završava božićni ili, šire, zimski ciklus narodnih običaja i počinje novi specifični ili "prijelazni" ciklus, poznat kao *pokladni*.

LIKVI U BOŽIČNIM OBIČAJIMA

Sveti Nikola (6. prosinca) prikazuje se kao osoba koja djeci donosi darove i na njih odgojno djeluje. Vuče korijene iz legende o biskupu Nikoli iz Mire u Maloj Aziji u 4. stoljeću i iz legende o opatu Nikoli iz Siona u 6. stoljeću. Osim što je poznat kao darivatelj djece, zaštitnik je pomoraca, ljekarnika, mlinara, putnika. Obučen je u crveni plašt, biskupski ornat, nosi mitru, ima sijedu bradu. Darove najčešće sprema u pripremljene dječje čarape ili cipele.

U našim krajevima lik Nikole - darovatelja djece je građanska tradicija i toliko je raširen da je postao najobljubljeniji svetac iz božićnog ciklusa. Inače se taj svetac štuje u svim primorskim krajevima kao zaštitnik pomoraca. Jedinstveni običaj vezan uz lik Nikole je žrtvovanje drvene barke pred komiškou crkvom uz vjerovanje da će se tako zaštititi brodovi te pomorci i ribari na njima.

Često je pratilac Svetom Nikoli zli lik *Krampus*, odnosno vrag koji zvecku lancima. On se prikazuje kao zli lik i odnosi zločestu djecu sa sobom ili im također dariva, ali šibu. Suprotnost je Nikoli: dok Nikola daruje dobru djecu, Krampus odnosi lošu. Javlja se maskiran u krzno ili u slamu, a veže se uz srednjovjekovne ophode raznih likova uvijenih u krzno a također i uz pretkršćanske agrarne

kultove.

Sveta Lucija (13. prosinca) poznata je u cijeloj Europi. U ikonografiji se prikazuje s očima na pladnju i nožem u ruci. Povezana je s predkršćanskim kultom *Berte*, *Perchte* ili *Holde*, ženskog božanstva smrti. Još jedna poveznica je s tzv. *Lutzelfrau*, koja daruje djecu ali ih i plaši i jede. To je vjerovanje prema kojemu uoči Lucijina dana *Crna Luce* obilazi kuće, plaši ljude i donosi darove.

Dan Svete Lucije poznat je i kao značajno predbožićno proricanje, osobito o budućim muževima. Dvanaest dana od Svete Lucije do Božića poznato je kao *lucijanski dani*, *brojenice*, *brojanice*, kada se proriče vrijeme za slijedeću godinu. Dan Svete Lucije u tradiciji se označuje kao posljednji rok za sijanje božićnog žita. U narodu se naziva *sveta Luce*.

U Kaštelima je zabilježeno vjerovanje da Sveta Luce dolazi noću, na tovarčiću, pa bi djeca za njega ostavljala ispred kućnih vrata slamu i vodu.

Zanimljiv je običaj da se na svetu Lucu ili dane oko tog blagdana nešto radilo na tronošcu (*trinogi*, *bančiću*), obično neki kućanski poslovi. Taj tronožac bi se na ponoćki donio u crkvu, te bi se, stajući na njega, za vrijeme "podizanja" prepoznale vještice - one bi u tome trenutku bile okrenute prema vratima.

Santa Claus, *Djed Mraz*, *Djed Božić*, *Djed Božićnjak*, *mali Isus* imaju mnogo zajedničkog sa Svetim Nikolom, naslanjaju se na njegove legende i njegov kult. U mnogim krajevima i to naročito u gradovima i urbanim sredinama Djed Mraz je preuzeo ulogu darivanja djece.

Lik Djeda Mraza je obučen u crveni plašt, ima sijedu bradu, ali ne nosi mitru kao sv. Nikola već običnu kapu. Za razliku od Svetog Nikole, *Djed Božić* i *mali Isus* su protestantski simboli, *Santa Claus* simbol američke nacije, *Djed Mraz* komunistički i ateistički proizvod, a *Djed Božićnjak* najnoviji izum i svjetovna zamjena za Svetog Nikolu.

Svima njima je zajedničko darivanje djece u božićno i novogodišnje doba, koje se kreće od kršćanskog darivanja u kojemu je najvažniji čin darivanja, do potrošačkog darivanja u kojemu je najvažnija količina, cijena i vrijednost. Ljubav prema bližnjemu kroz ove likove degenerira od osjećaja zadovoljstva *ljubavi* do osjećaja zadovoljstva *kupovanja*.

OBIČAJI I TRADICIJSKA DOGAĐANJA

Badnjak, odnosno dan prije Božića 24. prosinca posvećen je Adamu i Evi i tada je određen post. Inače je to dan priprema za Božić, kako onih duhovnih tako i ovozemaljskih. Poslovi su bili najčešće podijeljeni tako da su muškarci pripremili drva i živinu za pečenje te većinom odmarali dok su žene kuhale, pripremale jela i kolače, čistile kuću. Toga dana se odlazilo u Split, Kaštela, Omiš ili Sinj kupovati.

Obitelj je u božićnoj noći najčešće ostajala zajedno. Mladi su, ipak, često izbivali iz kuće i pucali (odgoneći zle sile) raznim eksplozivnim napravama. U znak veselja na Badnji dan, na Božić i Tri Kralja u Splitu i splitskim varošima pucnjava je bila redovita. Nekada su za to služile puške, kubure, mužari i maškule, dok su u Splitu i Kaštelima krajem 19. i početkom 20. stoljeća kod djece najrašireniji bili *nanuncini* i *tondini*.

Tondin je metalna cijev s ručkom, zatvorena s jedne strane a s druge otvorena bi se napunio sumporom, klorom, barutom ili fosforom. Kada se napuni u otvor bi se stavila manja cijev koja je imala ulogu udarne igle i s njom bi se udarilo o zid.

Takve igre su prečesto dovodile do ozljeđivanja, no kako je buka važan dio ovoga razdoblja još od predkršćanskih vremena redovno se pucalo "iz svih kalibara". Buka je po starim vjerovanjima bila sredstvo obrane od zlih bića te bi ih se na taj način otjeralo iz naselja.

Nakon vrlo pobožne ponoćne mise svi su žurili kući nahraniti blago, jer se vjerovalo kako ono tada dobija moć govora (što je, pak, vrlo vrlo poganski). Za vrijeme i nakon božićnih misa narod se odijevao u svečana odijela a vrijeme se provodilo u posjetama, jelu i odmoru. U Kaštelima postoji zapisana uzrečica: *Tko na Božić nova ne obuče, tome led se u kosti uvuče.*

Važan dio božićnih običaja je *sijanje božićnog žita*: najranije se sije na Svetu Barbaru (4. prosinca), a najkasnije na Svetu Luciju (13. prosinca), te rjeđe na dan začeca Marijina (8. prosinca) i na Svetog Nikolu (6. prosinca) te iznimno na dan Svete Katarine (25. studenoga).

Ovaj običaj povezan je sa sredozemnim Adonisovim vrtovima, odnosno kulturnim vrtićima a koji nas pak odvede sve do Indije. Ovaj običaj je definitivno pohrvaćen za vrijeme ilirskog preporoda, kada se udomaćilo omatanje ukrasnom vrpcom u bojama hrvatske trobojnice.

Žito se postavlja u *sveti kut* (sobe, prostorije), na stol ili pod božićno drveće. Posred žita postavlja se jabuka ili, pak, jedna, dvije ili tri svijetle. Božićno žito čuva se do Božića, Nove godine ili Sveta tri

kralja, kada se daje kao hrana blagu.

I *adventski vijenac* služio je za ukras i postavljanje svijeća. Pleo se od lišća ili zimzelenih grančica a u njega su se postavljale četiri svijeće koje simboliziraju četiri adventske nedjelje. Pale se svake nedjelje po jedna da bi za Božić gorjele sve četiri. Običaj adventskog vijenca dolazi sa sjevera (širi se iz područja Hamburga u Njemačkoj u 19. stoljeću), a preko srednje Europe prihvaćamo ga i u našim krajevima gdje se udomaćio u zadnje vrijeme, prvenstveno zato jer ima mnogo dodirnih točaka sa našim tradicijskim ukrašavanjem zelenilom.

Žitna slama se mnogo duže zadržala kao znak Božića od panja badnjaka. Slama se unosila u kuću na Badnjak i rasprostirala po podu pa bi se po njoj valjalo, sjedilo, pomoću nje gatalo i proricalo. Unošenjem slame u kuću počinjala je proslava Božića. Dio slame stavlja se i na stol.

Na slami bi se često i spavalo, nakon ponoćke. Slama se, nakon božićnih blagdana, ritualno iznosila vani. Obično se to činilo trećeg dana nakon Božića, na Svetog Ivana, i to tako da su je, prije zore, stavljali na mlade voćke. Božićna slama i blagoslovljeno zelenilo naziva se i *kiće* ili *gobin*.

U našem narodu poznat je običaj *milanja*. Milanje je magijski običaj zaklanjanja, sakrivanja iza slame za Božić. Također je to naziv za običaj vezan uz zaklanjanje iza božićnog kruha.

Panj badnjak stavlja se na ognjište na Badnjak i morao je tinjati do Mladinaca (treći dan po Božiću) ili sve do Sveta tri kralja (6. siječnja). Panj badnjak mogao je biti jedan ili tri panja, a poistovjećivali su se sa Svetim Trojstvom.

Na Hvaru, u Gdinju, muškarac je postavljao tri maslinova badnjaka: jednoga su zvali *otac*, a druge *sini*. Kad panj badnjak nagori prekrstio bi ga s vinom riječima: *Koliko ja tebi kapi, toliko ti meni bačvi*. Čuvao se do Vodokršća, tako da su ga svaki dan nagarali.

Za razliku od Gdinjana u Zastrazišću na Hvaru se palio samo jedan badnjak. Pepelom koji ostane izgaranjem badnjaka na Novu godinu su se posipale masline.

Na Visu je domaćin na Badnji dan unosio panj badnjak i stavlja na komin gdje je ostajao do blagdana Sveta tri kralja. Palio se na badnjak, Božić, Novu godinu i Tri kralja. Domaćin bi na panj ucrtao tri križa, blagoslovio ga krštenom vodom, zalio vinom i stavio na nega oraha, bajama, suhih smokava, jabuka, maruna, pšenice, rogača.

U splitskim Varošima od starine (kako kažu naši stari) se palio panj Badnjak na Badnju večer; birao se stari maslinov panj

među drvljem, koje je već bilo u kući. Veličina panja varirala je prema veličini komina, otprilike lakat duljine. Obred paljenja je otpočinjao time što se išlo oko kuće s badnjakom, a nosio ga je najstariji u kući. Prije nego bi se unio i zapalio, s njime su se blagoslovlili vanjski kutovi kuće.

U *stara vremena* (još jedna česta generalizacija) blagoslovlili su se isključivo vanjski kutovi, no kasnije bi mnogi, budući da oko kuće nije bilo dovoljno prostora, blagoslovlili unutrašnje. Nakon toga bi najstariji član obitelji postavio badnjak na komin i blagoslovio ga krštenom vodom, posipajući pri tome pšenicom, vinom i uljem. Badnjak se nije gasio sve do Tri Kralja, već bi se ostavljao da samo tinja, kako bi mogao potrajati do toga dana i još da preostane komad. Na Tri Kralja bi se njime zapalila nova kućna vatra.

Od preostala badnjaka jedan bi komad ostavili, da na njemu skuhamo makarune (tjesteninu) na zadnji dan karnevala, dok bi se ostatak iscijepao na sitne komadiće koje bi potom nosili u polje te pod svakom maslinom postavili po komadić.

Panj badnjak se na ognjištu, najčešće kominu, *hranio* djelovima objeda i polijevao vinom i nije smio izgorjeti prije vremena, jer se to smatralo strašnom nesrećom. *Namjenjivati* na Badnjak značilo je, polijevajući vino po badnjacima, željeti dobar urod za pšenicu i slično.

Pepelom koji ostane od nagorijevanja panja badnjaka posipale su se voćke, vrtovi i polja da ih branio od nametnika. Panj badnjak je stara (indo) europska tradicija. Naziva se i *bodnjak*, *božićnjak*, *čok*, *kerj*, *hreb*, *did* i dr. *Sini* je česti naziv za dva panja badnjaka, dok se treći nazivao *otac*.

U Kaštelima i okolici je postojao običaj da mladost na Badnju večer donosi drva nasred sela. To bi bili veliki trupci koje bi *valjali* u grupama iz šume u selo. Taj običaj je prekinut 1954. godine, kada je vlast zabranila okupljanje i paljenje badnjaka na seoskom trgu, pa se taj običaj preselio na prostor ispred župnih crkava.

Već sredinom dvadesetog stoljeća kod nas se panj badnjak zamijenio drvцем bora (božićno drveće širi se polako iz Njemačke od 16. stoljeća, u 19. stoljeću je udomaćen u Austriji, a preko sjeverozapadne Hrvatske širi se na sve naše krajeve krajem 19. stoljeća). Božićno drveće ili bor nazivao se i *krizban*, po Christbaum – Kristovo drvo.

Tako bi otac obitelji unosio bor u kuću i sva aktivnost koja je nekada bila usmjerena na komin, ognjište i gorući panj sada se usmjeravala prema boru ili božićnom drvцу. Svi ili gotovo svi obredni postupci su se uredno nastavili, a paljenje panja badnjaka je

nestajalo kako je u našim selima i gradovima nestajalo otvorenog ognjišta na kojima su se ti panjevi zapravo mogli paliti.

Još uvijek poznata *novogodišnja jelka* socijalistički je derivat božićnog drvca.

U Splitu se nije običavao kititi bor, a prva varoška obitelj koja ga je okitila bila je 1895. godine obitelj Kaliterna. Najzaslužniji za ovo prvo kićenje bora bio je obiteljski starješina, koji je to vidio kod činovnika željezničke uprave koji su imali svoj dom u blizini njegove kuće.

U Kaštelima se bor kitio već početkom 20. stoljeća, a bio je ukrašen ukrasima u obliku plodova voća, te s pravim orasima koji su bili zamotani u zlatni i srebrni papir.

Kićenje *božićnim zelenilom* i kićenje *božićnog drvca* su podrijetlom dvije različite pojave. Kićenje božićnim zelenilom doista je stari običaj, dok je kićenje božićnog drvca došlo iz gradova a proširilo se po selu u 19. stoljeću.

Božićnim zelenilom (grane javora, bršljana, kadulje, masline i sl.) kitila bi se kućna vrata, vrata sjenika, dvorišta, svinjca, kokošinjca i dr. Božićno drvce, pak, kitilo bi se svijećama, vrpcama, papirnatim lančićima, jabukama, kruškama, orasima, lješnjacima i sl. Običaj je bio i da se na Svetu Luciju otrgne grana neke vočke, stavi u vodu kako bi procvjetala do Badnjaka. To je *božićna grana*, na koje bi objesili figurice od tijesta.

Kinč, kinjč je ukras kao vijenac od crnogoričnog granja s drugim ukrasima obješen za Božić o strop sobe. To je i simbolična oznaka za žensku djecu u pjesmicama sa obrednim željama za božićne blagdane.

Jaslice su likovni prikaz Kristova rođenja te događaja koji ga prethode ili ga slijede. Prvobitno se izrađuju u crkvama. Uobičajena je legenda o Svetom Franji Asiškome, koji je 1223. godine u šumi pokraj Greccija uz oltar postavio jaslice sa slamom te doveo magarca i vola. Tijekom obreda, Isus Djetesce se Franji Asiškom pokazao i opet nestao.

U 16. i 17. stoljeću na širenje jaslica veliki utjecaj ima pokret protureformacije sa isusovcima na prvome mjestu. Moda jaslica naročito se raširila tijekom 17. i 18. stoljeća u Njemačkoj i to prvenstveno po crkvama, da bi tijekom 19. stoljeća jaslice postale neizostavni dio božićnog inventara. Tu je važan kako estetski tako i obrazovno-odgojni moment gdje se uvijek i nanovo priča o Isusovu rođenju, a u službi promišljanja o njegovu životu.

Sviječće su sastavni dio pučkog božićnog rituala, od Adventa do ponoćke. U kući se sviječća držala na zimzelenoj grančici ili na

božićnom drvcu. Obično su se izrađivale tri svijeće. Svijeće su često gasili komadom kruha umočenim u vino ili žlicom punom vina.

Postoje vjerovanja da će onaj prema kome ide dim ugašene svijeće dogodine prvi umrijeti, ili da će onaj prema kome se nagne fitilj dogodine umrijeti. Svijeće su se znale gasiti za Badnjak, Božić i Novu godinu (Mladi Božić). Ponegdje su puštali da svijeće gore cijelu noć i bila je nesreća ako bi se slučajno ugasila.

Običaj Božićne svijeće u Splitu je malo drugačiji nego po selima. Svijeća bi se postavila u kandelir (svijećnjak) s kolačem od kruha oko njega (taj krušni kolač je kružnoga oblika s rupom u sredini), a palila se na Badnju večer, na prvi dan Božića ujutro i uvečer, te isto tako na Novu godinu i Tri Kralja.

Kada bi se svijeća zapalila, govorilo se: *kako se užge ova svića, ovako se u nas užgala svaka milost Božja*. Utrnula bi se komadićem kruha umočenim u vino, uz riječi: *kako se utrнула ova svića, ovako se u nas utrнула svaka zloba (zloća) i opačina*. I svijeću je uvijek palio i gasio najstariji ukućanin. A u Kaštelima se znalo govoriti: *Teško kući di na Badnju večer svića ne gori*.

Na sam Božić u Splitu se išlo na *jutarnju* (jutarnju misu) između tri i četiri sata i tu slušala božićna misa. Na povratku kući čekao bi ukućane već pripremljen stol, a na njemu postavljeni samo domaći proizvodi – suhe smokve, suho grožđe, mendule (bademi), orasi, pršurate (kvasni kolačići prženi u mnogo ulja), prošek te slatka i šćeta (gorkasta) rakija. Rana jutarnja misa na Božić ponegdje se nazivala *pastirica*.

Darivanje vode, naročito zdenca, je stari božićni običaj kada se daruje voda bacavši u nju jabuku, žito ili što drugo od božićnih jela.

U Kaštelima je za Novu godinu bio običaj posipati crkvu kaduljom, a nakon novogodišnje mise čestitalo bi se: *Na dobro van došlo mlado lito*. Ponovo se, kao i u drugim krajevima, bogato blagovalo pečenje, kupus, govedina, svinjetina, piletina i dr.

Nova godina je vesela i u znaku obilaska rodbine, svojte i prijatelja, te čestitanja i darivanja. Osobito su tada radosna djeca koju bi darivali zabadajući u jabuku kovani novac.

Na Tri Kralja bilo je Vodokršće, te bi svećenik na misi blagoslovio vodu koja se nosila kućama za slučaj nesreće, bolesti ili smrti. Toga bi dana župnik po Splitu i splitskim Varošima dolazio blagosloviti kuću. Nakon toga bi sam domaćin kuće u štali blagoslovio blago vodom koja se donijela s Vodokršća.

Na Tri Kralja se po kršćanskoj tradiciji dariva Mali Božić, a osnovica je priča o tri kralja (ili mudraca) koji s istoka dolaze do

Betlehema da vide i daruju malog Božića. Kao usmena predaja, priča o Gašparu, Melhioru i Baltazaru spominje se već od 9. stoljeća. Svećenik i pomoćnici toga dana obilazi i blagoslovi kuće te ih se dariva novcem i časti prošekom i mandulatom.

Svećenika bi u Kaštelima na Sveta Tri Kralja pratila djeca te bi zastajkiivali ispred kuća i vikali: *Bacite nan sto i jednu smokvu*, a kada bi ih dobili nastala bi pomama tko će ih više skupiti.

Udomaćilo se da se na simboličkoj razini prikaže završetak božićnih običajnosti skidanjem božićnog drvca na Sveta Tri Kralja, a u ranijim vremenima i završnim dogorijevanjem panja ili panjeva badnjaka na ognjištu.

*

Karakteristično je za naše krajeve takozvano *biranje kralja* - to je običaj smješten između Božića i Sveta Tri Kralja, osobito dva dana iza Božića (ponegdje i o Pokladama), kada bi se birao bi se kralj ili knez, koji ima svoje oznake - štap i krunu. Nazivao bi se (a to je i bio) *smiješni kralj* ili *doža*. Isti takav bio je i izbor *seoskog kralja* - to je identični božićni i novogodišnji izbor kralja sa znacima vlasti, pratnjom, čašćenjem.

Koleda, kolenda je ophod, čestitarska obredna crkvena pjesma što se pjeva o Božiću ili Novoj godini. Koleda su i naziv za božićni krijes, obrednu vatru. Najčešće se koledanje vršilo dvanaest dana poslije Božića. Božićna i novogodišnja koleda su u postanku različita od onih na Sveta tri kralja (zvjezdari). Dok ovi prvi imaju svoje korijene u pretkršćanskim ophodima na kraju godine, zvjezdari nastaju kao kršćanski običaj. Ponegdje se nazivaju *čaroice, fiole*.

Splitski Varošani su počinjali koledati, kolendirati, dan poslije Božića sve do Tri Kralja. Obično kolendraju muškarci, često njih dvadeset do trideset. Koledari koji dan prije odluče koga će pohoditi i to mu nerijetko dojavu. Kreću oko Zdravo Marije ili kada se smrkne. Ako kuća ima balaturu ili sular, koledari se uspnu na njega a ako nema, stanu u dvorište ispred vrata i tu se razdvoje u dvije grupe i zapjevaju.

Kada domaćin otvori vrata, koledari stupe na prag i prvo pozdrave njega, zatim domaćicu, pa najstarijega sina (...) Kada ispjevaju zadnju kantu (pjesmu), gospodar kuće im dade znak da mogu ući. Koledari posjedaju oko komina, gdje ih domaćini pogoste. Kada završe zdravicu i prije nego će napustiti kuću, koledari pred vratima zapjevaju jednu oprosnu pjesmu.

Na Hvaru koledanje je bilo održavano na Svetog Stjepana,

Novu Godinu i Sveta Tri Kralja. U zadarskoj Iskri za 1892. godinu sačuvale su se tri pjesme s otoka Hvara, sabrane pod nazivom *Kolende sa otoka Hvara: Pisma od božića, Pisma od mladog lita i Pisma od tri kralja*.

Na Hvaru koledanje se započinje riječima:

*Dobro večer ovom stanu
i od kuće gospodaru
došli smo vam kolendati
ako ćete štogod dati
ili litos i do lita ovdje
na dobro vam mlado lito dojde.*

Kao dar ophodnicima (koledarima) se davalo *pašurate* (*paršurate*), *hruštule* (*kruštule, hrustule*), smokve, rakija i dr., ali to su morali izriječkom zatražiti:

*Mi vam dara ne pitamo
ako date uzest ćemo
gospodaru kuće ovdje
na dobro mu mlado lito dođe.*

U Kaštelima se običaj koledanja do 20. stoljeća održao u dane Božića, Nove Godine i Sveta Tri kralja, ali i uoči Svih svetih, kada su grupice djece ili odraslih obilazili kuće uglednika ili rodbine. Kaštelani bi ovako kolendavali:

*Došli smo van kolendrati
i Božiće sve nazvati
po Božiću sveti Stipan,
po Stipanu sveti Ivan,
po Ivanu Svi Mladinci,
po Mladincin Mlado lito,
rodilo van uje, žito,
rodila van maraščina
i ostala vrsta vina (...)*

Višani su koledavali na sve značajnije dane u vrijeme Božića pa tako i za Sveta Tri Kralja:

*Tri Kralja jahahu,
s onih sunčanih strana
tri dana nošahu
mir, zlato, tamjan
veselimo se Isukrstu
višnjem kralju poklonimo se
Isus digne ruke
blago ihm zahvaljivaše
i nebeske dvore*

*njima obečāše
i s ovim smo mi završili
svih u kući pozdravili.*

Ako se koledare kojim slučajem ne bi iz bilo kojeg razloga, osim u slučaju smrti ili bolesti, pustilo u kuću ili ih se ne bi častilo primjereno imaštini ili neimaštini, tada bi se zaružilo, odnosno zapjevali ružni stihovi (na primjer na Visu):

*Ispred kuće jedna loza
u kući ti mater koza.*

Polaznik, polaženik, poležaj, položaj, položajnik, položar je drevni običaj dolaska prvog gosta na Božić. To je božićni čestitar, u pravilu mlađi muškarac, koji ujutro na Božić prvi dolazi u kuću čestitati. On donosi blagostanje u narednoj godini. Ženski čestitar donosio bi nesreću.

Često bi polaznik sjeo na božićnu slamu a domaćica kuće bi ga posula žitom, sve da bi se magijski pospješila i osigurala plodnost u narednoj godini. Također ga se darivalo, a govor ili razgovor između polaznika i ukućana je protkan stihovima u stilu pitanja i odgovora (kao uostalom i kod ostalih ophodnika).

Postoji još jedan ophod oko Božića, zvan *vukari, vučari*. Primjenjivao se većinom u zaleđu Dalmacije, a u njemu su sudjelovali mlađi muškarci koji su obilazili selo s vučjom kožom.

Na Mladence je bio uobičajeno da se djeca, onako od šale, šibaju. Za Novu godinu djeca bi čestitala od kuće do kuće, a sa sobom bi nosili jabuku ili naranču u koju bi stariji zabadali novac kao dar (obično je to bio sitni novac od nikla).

Kako je božićno razdoblje vrijeme darivanja postojala je tzv. *božićnica*, odnosno običaj darivanja siromašnih susjeda u novcu, hrani ili ogrjevu te običaj međusobnog darivanja zaljubljenih crvenom jabukom na Božić. Također je zabilježena i *koledvica*, što je dar svećeniku koji je blagoslovio kuću na Badnjak.

U Kaštelima su se djeci darivala peciva od bijelog brašna, zvana *lučica* i *luk*. Lučica (lutkica) u obliku djeteta ili lutke poklanjala se ženskoj djeci, a luk u obliku oružja (lûka) muškoj.

JELA U BOŽIĆNOM RAZDOBLJU

Za Badnjak je pripremana specifična posna večera. *Badnja jela* posebna su skupina posnih jela. To mogu biti lješnjaci, orasi, med, mak, češnjak, jabuke, razne grahorice, repa, žitne kaše, tjestenina, riba, ulje. Badnji dan karakterizira nemrs i post, te

uređivanje kuće i priprema za Božić. U Kaštelima se na Badnju večer večerao zeleni ili bijeli kupus sa suvicama i suhim šljivama, katkada riba i na kraju pršurate (prženi uštipci).

Starije osobe bi se na Badnjak suzdržavale od jela do večeri, te bi se za njih reklo da cijeli dan *žežinjaju*. Često se ujutro pio čaj i jeo kruh, za ručak riba, sušena riba, bakalar (lešo ili na brudet) ili druga sirotinjska i posna hrana.

Isto tako i večera bi se sastojala od ribe, rižota od liganja ili sipe, kupusa, cvjetače (kaula), a završavala bi fritulama (najčešće od krumpira s grožđicama, ribanim jabukama i orasima, ali na taj dan bez jaja zbog posta).

Božićni stol za razliku od badnjeg predstavlja obilje. Prepun je božićnih peciva i pečenki. Upućen je živima i duhovima pokojnih. Božićni ručak posebno je bogat - često je blagovanje *pečene tuke* ili nekog drugog pečenja, a za kraj objeda obavezni su kolači.

Tuke su se kupovale, pa bi se na silu hranile (*šopale*) kukuruznom kašom u koju bi se ubacila zrna oraha da se dobije posebna aroma. Uz pečenje vrlo često su se, naročito u sinjskom kraju, na božićnom ručku jeli *arambašići* ili *sarme*, sa suhim mesom i kobasicama. Prvi arambašići običavali su se raditi za Svi Svete.

Božićna peciva spravlja se od čistog pšeničnog brašna, kružnog su oblika s likovima na sebi. Jedu se na Badnju večer. Nazivaju se *božićnjak*, *božićnica*, *česnica*, *badnjak*, *badnjača*, *koleda*, *koladek*, *križnica*, *krsnica*, *luk*, *ljetnica*, *litnjak* i dr.

I u Kaštelima i u Sinju zabilježeno je blagovanje orahnjače, ali i medenjaka te božićne torte od oraha i čokolade. Na Božić su se pripravljali *tamni* kolači za razliku od uskršnjih *svijetlih*.

Fritule, *uštipci*, *prikle* su jelo koje se prži na ulju. To je kolač od dizanoga tijesta u obliku kuglica za božićno-novogodišnje blagdane.

Bilo je dosta vrsta božićnih kruhova: *kićenica* je ukrašeni obredni božićni kruh. *Kolada*, *koladek* je božićni kruh u čiju sredinu je zabodena katica. *Lepinja od grla* se na Badnjak morala jesti da dogodine ne bi boljelo grlo. *Ovčarica* je lepinja, božićni kruh s oblikovane dvije oblice. *Posvećenica* je božićni ukrašeni kruh.

Mendulat, *mandulat* je slatkiš od bajama, tradicionalan za božićne blagane (od mendula - bajam). Mandulat je često bio slastica koju su mladići poklanjali djevojkama. Mandulat je bio obrtni proizvod pa su po njega u kupovinu u Split dolazili iz raznih okolnih krajeva.

Na otoku Visu se u božićno vrijeme pripremao poseban kolač, takozvani *hib*, koji se priprema od suhih smokava koje se samelju sa

sjemenkama koromača te se oblikuje okrugli kruščić.

Poseban je božićni kolač, zvan *nastojna*, koji se sastoji od tri kolača poslaganih jedan na drugi a u sredinu najgornjega utaknula bi se slama i zelenilo.

Često se pripremao *varenik*, a to je vruće vino u koje je dodan med i papar, a po običaju se pilo na Božić prije jela.

Popularni *bobići* (nazivani *fave dei morti*), koji su danas o Božiću rašireni i vrlo popularni u Splitu i okolici, nekada su se obavezno jeli na dan Svih Svetih. Nije postojao običaj darivanja bobića, jer bi to bilo neprimjereno a većinom su se kupovali u Splitu.

IZABRANA LITERATURA

ACALIJA, SANJA. Božićni običaji u Kaštelima. *Ethnologica Dalmatica* 6: 39-49.

ALAUPOVIĆ-GJELDUM, DINKA. 2003. Etnografske zabilješke s otoka Visa. *Ethnologica Dalmatica* 12: 97-132.

BARLEK, JOSIP. 2003. *Hrvatsko božićevanje s posebnim osvrtom na božićne jaslice*. Zagreb: Etnografski muzej.

BELAJ, VITOMIR. 1998. *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Zagreb: Golden marketing.

BRAICA, SILVIO. 1994. Skica pučkih običaja u splitskim varošima. *Etnološka tribina* 17: 167-177.

BRAICA, SILVIO. Etnografija otoka Hvara. *Ethnologica Dalmatica* 6: 5-24.

BRAICA, SILVIO. 1999. Pojmovnik hrvatske etnografije i etnologije. *Ethnologica Dalmatica* 8: 5-119.

BRAICA, SILVIO. 2002. *Božićni običaji. Ciklus godišnjih običaja*. Split: Etnografski muzej Split.

BRAICA, SILVIO. 2002. *Mala splitska kronologija*. 4. dopunjeno i izmjenjeno izdanje. Split: Etnografski muzej Split.

BRAICA, SILVIO. 2003. *Uskrs * Proljetni običaji. Ciklus godišnjih*

običaja. Split: Etnografski muzej Split.

BRAICA SILVIO. 2004. *Godišnji običaji*. Split: Marjan tisak.

1998. *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska.

GAVAZZI, MILOVAN. 1988. *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske.

2001. *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*. Zagreb: Barbat - Galerija Klovićevi dvori - Institut za etnologiju i folkloristiku.

1899. *Koledar svih Svetaca i Svetica Božjih ili životi Svetaca za sve dane godišta i sve godišnje Svetkovine pomične i nepomične i potpuni privod Rimskog martirologija*. Split: Narodna tiskara.

1985. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Kršćanska sadašnjost.

MIDENJAK, MAJA. 1996. Božić moga djetinjstva. *Cetinska vrila* 2(8): 5-6.

RIHTMAN-AUGUŠTIN, DUNJA. 1995. *Knjiga o Božiću. Božić i božićni običaji u hrvatskoj narodnoj kulturi*. drugo dopunjeno izdanje. Zagreb: Golden marketing.

Zoe Borelli: Kolač s božićnim drvćem, 1940.

Zoe Borelli: O Božiću djeca siplju slamu po podu, 1937.

Zoe Borelli: Božićna pšenica, 1939.

Zoe Borelli: Božićna molitva, 1935.

Zoe Borelli: Panj badnjak, 1939.

Zoe Borelli: Okol badnjaka, 1935.

Zoe Borelli: Božićna svirka u crkvi, 1927.

THE CHRISTMAS CUSTOMS
(*Summary*)

The Christmas customs, as a group of customs, begin much earlier than the Christmas Eve and the very Christmas come. They include the whole Advent period and last till Epiphany. These customs are a part of a larger group of winter customs, which begin in November and last until Carnival. They immediately follow the sequence of autumn customs, determined by the works in fields. Christmas customs, naturally, take the central position within the group of winter folk customs.